

Чубата М. В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРИКАМИ ТА ПРАВОНАВЦЯМИ ЕТАПІВ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ І ГРОШОВОГО ОБІГУ ГЕТЬМАНЩИНИ: ВІД АВТОНОМІЇ ДО ПІДПОРЯДКУВАННЯ ЦАРАТУ

COVERAGE BY HISTORIANS AND LEGAL SCHOLARS OF THE STAGES OF DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL SYSTEM AND MONETARY CIRCULATION OF THE HETMANATE: FROM AUTONOMY TO SUBORDINATION TO THE TSAR

У статті здійснено стислий історіографічний аналіз новітніх публікацій істориків та правознавців, безпосередньо присвячених дослідженню різних аспектів історії становлення та розвитку фінансової системи і грошового обігу Гетьманщини. Метою статті є з'ясування особливостей переосмислення авторами наукового доробку своїх попередників та узагальнення наявних історико-правових знань з досліджуваної проблеми. Наголошується, що досліджуючи різні аспекти історії розвитку фінансової системи і грошового обігу Гетьманщини науковці основну увагу зосередили на таких питаннях як витoki становлення фінансової системи Гетьманщини; види податків та їх характеристика; основні категорії платників податків та їх внесок у функціонування фінансової системи; особливості фінансової системи міст Гетьманщини та формування міських бюджетів; особливості митної та тарифної політики за доби Гетьманщини; проблема грошового обігу в Україні за козацької державності; політика царизму в фінансовій сфері та ін. Акцентовано увагу, що окремим аспектом історики та правознавці висвітлюють проблему грошового обігу на українських теренах, де до початку XVIII ст. в грошовому обігу були, крім власної, також іноземні монети, зокрема польський злотий, литовська копа, західноєвропейський талер, російський карбованець. Виокремлено такі основні етапи розвитку фінансової системи і грошового обігу Гетьманщини, як становлення фінансової системи, період повної фінансової автономії Гетьманщини, роки запровадження царизмом різних видів обмежень в фінансовій діяльності гетьманів, період відносного послаблення фінансового контролю з боку царських урядовців в роки гетьманування К. Розумовського, втрата фінансової самостійності Гетьманщини та остаточне поглинання українських теренів Московщиною. Авторка дійшла висновку, що багато аспектів історичного минулого України, зокрема й самостійності у фінансовій сфері, ще потребує подальшого глибокого узагальнення та осмислення.

Ключові слова: *Українська козацька держава, фінансова система Гетьманщини, податки, автономія, історіографія, національна державність.*

The article provides a brief historiographical analysis of the latest publications by historians and legal scholars directly devoted to the study of various aspects of the history of formation and development of the financial system and monetary circulation of the Hetmanate. The purpose of the article is to clarify the peculiarities of the authors' rethinking of the scientific work of their predecessors and to summarize the available historical and legal knowledge on the issue under study. It is emphasized that when studying various aspects of the history of the financial system and monetary circulation of the Hetmanate, scholars focused on such issues as the origins of the Hetmanate's financial system; types of taxes and their characteristics; main categories of taxpayers and their contribution to the functioning of the financial system; peculiarities of the financial system of Hetmanate cities and formation of city budgets; peculiarities of customs and tariff policy during the Hetmanate era; the problem of monetary circulation in Ukraine under the Cossack Statehood; Tsarist policy in the financial sector, etc. It is emphasized that historians and jurists highlight the problem of money circulation in the Ukrainian territory, where by the beginning of the 18th century, in addition to their own coins, foreign coins were also in circulation, in particular the Polish zloty, Lithuanian kopa, Western European thaler, and Russian ruble. The author identifies the following main stages of development of the financial system and monetary circulation of the Hetmanate: the formation of the financial system, the period of full financial autonomy of the Hetmanate, the years of tsarist restrictions on the financial activities of the Hetmans, the period of relative weakening of financial control by tsarist officials during the years of K. Razumovsky's hetmanship, the loss of financial independence of the Hetmanate and the

final absorption of Ukrainian territories by Moscow. The author concludes that many aspects of Ukraine's historical past, including its financial independence, still require further in-depth generalization and comprehension.

Key words: *Ukrainian Cossack state, financial system of the Hetmanate, taxes, autonomy, historiography, national statehood.*

Актуальність теми дослідження. Вже не одне століття вітчизняні науковці досліджують різні аспекти історії становлення та розвитку фінансової системи і грошового обігу за доби Гетьманщини, проте обмежений обсяг доступної джерельної бази, що стосується козацької України, а також суперечливі підходи щодо трактування вченими багатьох подій та явищ досліджуваного періоду, їх ролі та значення в історії національного державотворення дають підстави стверджувати, що ще й сьогодні ця проблематика залишається малодослідженою та дискусійною.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Серед сучасних публікацій, що безпосередньо стосуються досліджуваної нами проблеми, варто виокремити, на нашу думку, праці С. Голубки, В. Єрмолаєва, Є. Калюги, А. Козаченка, Л. Мельника, В. Орлика, М. Петричука, Л. Савченко, Т. Татарової, В. Утвенка, А. Юхимчука [1], в яких, зокрема, вміщено фактичний та аналітичний матеріал про витоки національної фінансової системи та її грошового обігу, в тому числі й за доби Гетьманщини. Щодо джерельної бази, то найбільш повно з наявних видань, вона опублікована окремими підрозділами у дослідженнях Л. Мельника [2], а також В. Єрмолаєва та А. Козаченка [3].

Метою статті є стислий історіографічний аналіз новітніх публікацій, присвячених історії становлення та розвитку фінансової системи і грошового обігу за доби Гетьманщини та з'ясування особливостей переосмислення авторами наукового доробку своїх попередників та узагальнення наявних історико-правових знань з досліджуваної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Запорізька Січ, яка фактично проклала шлях для становлення Гетьманщини, маючи деякі ознаки держави, зокрема наявність органів публічної влади, війська, судових інституцій, не мала власної грошової системи, адже її грошовий обіг забезпечувався монетами з сусідніх країн. Фактично лише за гетьмана Б. Хмельницького було створено повноцінну державну скарбницю з відповідною структурою фінансів і митних зборів,

а у столичному Чигирині було започатковано карбування власних українських грошей.

Варто погодитись з твердженням С. Голубки, що значний вплив на становлення фінансової системи Гетьманщини мав досвід Речі Посполитої, про що свідчить збереження за часів Б. Хмельницького деяких польських податків, що були на українських теренах ще до Національної революції середини XVII ст. Певний час в грошовому обігу Гетьманщини продовжували застосовуватись і польські та литовські монети [4, с. 148].

Населення Гетьманщини обкладалось різними видами податків, наприклад стацією, орендними та митними зборами, податками з промислів (виробництва та продажу горілки, тютюну, дьогтю та ін.), торговельними (ярмарковими) податками тощо. На думку Л. Мельника, найбільшим податком була стація, яка стягувалась продовольством і частково грішми і йшла на утримання козацького війська, а також і російського, яке перебувало в Україні [5, с. 177]. Розміри її були різними і залежали від місцевих умов. Постійної системи оподаткування на той час не було, стація бралась в одних місцевостях залежно від кількості волів і коней, в інших – від кількості землі. На користь гетьманської адміністрації йшла «показанщина» (податок на гуральництво, введений Д. Многогрішним) і тютюнова десятина, яку сплачували посполиті селяни, що сіяли тютюн. Від казана горілки козаки платили 50 копійок, а посполиті – по 1 карбованцю [5, с. 177]. Як правило, податки підтверджувалися гетьманськими універсалами, а також спеціальними грамотами.

Крім податків, які надходили на користь гетьманської адміністрації, селяни і міщани обкладалися зборами на утримання органів міського самоврядування (магістратів і ратуш) та на церкву («осінщина», «помірне», «вагове» і «торгове»). Розмір податків не був точно визначений, що давало старшині можливість зловживати цим.

Основними платниками податків були селяни та міське населення. Як стверджує Л. Мель-

ник, козацька старшина, шляхта, духовенство були звільнені від сплати податків. Від сплати переважної більшості державних податків звільнялися також і рядові козаки, які виконували військову повинність [5, с. 177–178].

Дослідженню фінансової системи міст Гетьманщини присвятив одну із своїх публікацій В. Утвенко [6]. За правовим статусом існували магістратські та ратушні міста. Магістратські міста перебували, порівняно з ратушними, у більш привілейованому становищі, маючи, крім самоврядування та права на володіння землею, власне судочинство, податкову систему, а також певні пільги для населення щодо ремесла і торгівлі.

Стосовно міських бюджетів, то їх кошти витрачались на виконання містами державних повинностей, зокрема підводної, на утримання на постійній військових і посланців, на ремонт міських укріплень і споруд, а також на фінансування посадових осіб органів міського самоврядування [6, с. 38–39].

Як констатує С. Голубка, першою спробою врегулювати тарифну справу Гетьманщини в умовах ліквідації польського правління став універсал від 28 квітня 1654 р., яким Б. Хмельницький запровадив митні збори, які стягувались з іноземних купців, що торгували на українських землях. Ця традиція зберігалася і у подальшому. Наприклад, 8 грудня 1667 р. гетьман Правобережної України П. Тетеря видав універсал, яким встановлював розмір ввізного мита за тарифами 1654 р., а згідно з універсалом І. Самойловича від 8 березня 1679 р. встановлено мито від продажу завезених в Україну товарів або вивезених з України для продажу товарів від 100 золотих по 2 золотих [4, с. 148–149]. З товарів, що ввозилися на територію Гетьманщини, стягувався збір, який мав назву індукта, а з вивізних товарів бралася евекта. Розмір митних зборів (ввізне та вивізне мито) з торговців становив близько 2% вартості товару [4, с. 149–150].

У 1655 р. введено посаду Генерального підскарбія, який відав державними фінансами. С. Голубка, дослідивши групу джерел, звертає увагу, що за свідченнями П. Алепського, загальний річний бюджет Гетьманщини часів Б. Хмельницького складав не менше 1 млн золотих, а за даними Л. Гвоздик-Пріцак – близько

7,5 млн золотих щорічно [4, с. 149]. Доречним тут буде звернення до думки Л. Мельника, що ще Березневі статті 1654 р. передбачали, що всі податки з населення повинні збиратися в царську казну, але значна їх частина мала витрачатися на потреби гетьманського уряду, головним чином на утримання козацького війська, проте протягом всієї другої половини XVII ст. (за винятком 1666–1668 рр.) до царської скарбниці податкові суми з території Гетьманщини практично не надходили: їх збір козацька старшина повністю зосередила в своїх руках [5, с. 176]. Отже, у другій половині XVII ст. українські гетьмани зберігали повну автономію у фінансовій галузі.

Окремим аспектом історики та правознавці висвітлюють проблему грошового обігу на українських теренах. Як зазначає С. Голубка, «до початку XVIII ст. на території Гетьманщини в грошовому обігу були, крім власної, також іноземні монети, зокрема польський злотий, литовська копа, західноєвропейський талер, російський карбованець. Крім того, значна частина податків збиралася натурою» [4, с. 150]. Багато податків мали локальний і тимчасовий характер. Митні збори досліджуваної доби поділяються науковцями на «довізні, транзитні та внутрішні» [4, с. 150]. Більш детально про це подає фактичний матеріал в своїй книзі Л. Мельник [4, с. 134–135], а також в своїй статті С. Голубка [4, с. 153–154]. Безпосередньо на місцях, як наголошує В. Орлик, податкову політику реалізовували полковники та сотники [7, с. 25].

Звертають увагу дослідники й на факт відсутності посадової особи, яка б відала державними фінансами, крім існування посади Генерального підскарбія в період гетьманування І. Брюховецького, тому гетьман, як глава держави, зосереджував найважливіші фінансові повноваження: відав «військовим скарбом», призначав чиновників фінансової канцелярії, керував збиранням податків, встановлював і контролював статті доходів та видатків бюджету Гетьманщини, причому довгий час, фактично аж до гетьманування І. Мазепи, «особисті кошти гетьмана і державні не відмежовувалися» [9, с. 109]. До речі, дуже влучне термінологічне уточнення застосував з цього приводу у своїй праці С. Голубка, що «гетьманські та військові прибутки були нероздільними» [4, с. 150].

У 1710 р. спробу розділити власні і державні кошти зробив гетьман П. Орлик, закріпивши ці норми в своїй Конституції, в якій у IX параграфі було зафіксовано про розмежування державної скарбниці і особистих коштів гетьмана, а для розпорядження державною казною мав обиратись генеральний підскарбій [9, с. 110], тобто використовувався досвід правління у фінансовій сфері гетьмана І. Брюховецького.

Щодо політики царизму у цій сфері, то, як констатує В. Орлик, першим масштабним інкорпораційним заходом уряду Російської імперії стало запровадження у 1722 р. Малоросійської колегії, на яку відповідно до царської інструкції поряд з іншими адміністративними функціями покладалися й фіскальні («денежные и хлебные сборы собирать в доходы государевы»). Ліквідується імунітет козацької старшини та духовних власників. Оподаткування козацької старшини у 1724 р. збільшило надходження до царського бюджету на 21%. Основними статтями оподаткування населення Гетьманщини Малоросійською колегією в 1722–1724 рр. були покутне і скатне, медова десятина, показанщина, тютюнова десятина, збори з млинарства, з мостів і перевозів, з броварів, помірне від вина й меду та ін. [7, с. 26]. У 1727 р. Малоросійська колегія скасовується та відновлюється інститут гетьманства. Податковий тиск на Гетьманщину дещо послаблюється.

Поглиблюючи аналіз цього аспекту проблеми Т. Татарова зазначає, що ще одну спробу реорганізації системи фінансів здійснив у 1728 р. гетьман Д. Апостол, подавши Петру I петицію щодо повернення Україні колишніх прав і вольностей, зафіксованих ще в угоді 1654 року. [9, с. 110]. Відповіддю Московії на петицію стали так звані «Решительні пункти», в яких, зокрема, констатувалось, що гетьман не мав права вести дипломатичні переговори, генеральну старшину та полковників затверджував цар, для контролю за фінансами Гетьманщини запроваджувались посади не одного, а відразу двох підскарбіїв – українця та росіянина, мито за товари, які ввозилися в Україну, мало йти у царську казну.

Отже, проведений вище стислий історіографічний аналіз новітніх досліджень дає нам підстави зробити висновок, що державну

скарбницю Гетьманщини було фактично передано під контроль царського уряду, а діяльність обох підскарбіїв регулювалася спеціальними інструкціями, які передбачали керівництво збиранням грошових і натуральних податків, їхніми витратами, контроль над підлеглими їм органами та фінансами магістратів.

Починаючи з часів гетьманування І. Скоропадського, особливо після перемоги в Полтавській битві, царизм, як стверджує Л. Мельник, стає на шлях уніфікації грошового обігу Гетьманщини і Росії. Як відомо, в Україні до початку XVIII ст. в обігу повністю панувала іноземна, переважно польська, монета: золоті (дукати), срібна монета – таляри, леви, чехи, орти, тинфи, шаги тощо. [8, с. 139].

Цей аспект проблеми Л. Мельник висвітлює досить ґрунтовно, зазначаючи, що ще у свій час уряд царя Олексія Михайловича намагався об'єднати монетний обіг Гетьманщини й Росії (наприклад, спроба з виготовленням у Севську «чехів»), проте відсутність належної кількості цінного металу та випуск монети лише одного номіналу – срібної копійки – не давали царизму змоги оволодіти грошовим обігом в Україні, тому уряд Петра I, враховуючи це, а також досвід європейських країн розпочав грошову реформу. Вона охопила період з 1700 до 1718 року. Реформою передбачалося створення монетної системи, заснованої на десятичному принципі, яка б мала значну кількість номіналів золотих, срібних і мідних монет, а також об'єднання російського та українського грошового ринку. Основою для введення нової грошової системи в Росії стала традиційна для неї система лічби: 100 копійок у рублі. Впровадження царем Петром I срібного рубля вагою у 100 срібних копійок матеріалізувало це лічильне поняття. Вага 100 копійок була прирівнена реформою до ваги талюра (28 грамів), що вводило російський рубль у коло європейських монетних систем. Реформа впроваджувалася повільно й обережно. Поряд із мідною копійкою (до якої народ не звик) аж до 1718 року чеканилася срібна; нову, мідну, копійку можна було обміняти на срібну. Крім копійки, чеканилися такі мідні дрібні монети: пів-копійки (деньга), «полушка» (1/4 копійки) та «полполушка» (1/8 копійки). Срібло випускалося, окрім рубля, в номіналах «полтина» (1/2 рубля), «полуполтинник» (1/4 рубля), «гривенник» (1/10 рубля), «пів-

гривенника» (1/20 рубля). Чеканилася й золота монета – червінець (вартість 2 рубля 25 коп.). Ця монетна система проіснувала в основних рисах упродовж усього XVIII ст. [8, с. 139–140].

Реформа дала можливість царському урядові розпочати планомірний наступ на іноземну монету грошового обігу в Гетьманщині. Проте, як констатував Л. Г. Мельник, ще у 10-х роках XVIII ст. в обігу в Гетьманщині переважала польська (й литовська) монета, її лічать, як і раніше, на золоті, копи й таляри. Так, 1716 року у книзі Остерської сотенної канцелярії зазначено, що млин продали за 100 талярів, а землю – за 140 золотих. У книзі Сорочинської сотенної канцелярії зафіксований продаж землі за суму «монети доброї лічби литовської за 40 талярів» (це 1717 рік). Проте вже у другому десятиріччі XVIII ст. поширюються в обігу в Україні російські монети. Починають систематично надходити в Гетьманщину російські срібні копійки: це пов'язано з тим, що саме в ці роки активно здійснюється грошова реформа Петра I й до обігу масово вводиться срібна й мідна монети різних номіналів. У Гетьманщині срібні копійки продовжують лічити на старий, звичний лад – на золоті, копи й таляри – це свідчило, як зазначав М. Котляр, про те, що російська монета на українському ринку за значенням ще поступалася перед іноземною. Процес витіснення іноземної монети в Гетьманщині за І. Скоропадського все ж відбувався повільно: через звичку місцевого люду до іноземної (польської) монети та недовір'я до нової, зокрема, мідної, монети. Щоб зміцнити довіру населення до нових грошей, уряд Росії заборонив ходіння старих срібних копійок, «денег» і «подушок», карбованих до 1698 року. В 20-х роках XVIII ст. в обігу вже значно зросла кількість російської срібної монети – її починають називати державною. Так, в одному із записів в Остерській міській книзі зазначено про продаж млина за 80 золотих «доброї державної монети». Наприкінці 20-х років, зрештою, срібні копійки починають рахувати на рублі, тобто сприймають і російську систему лічби [8, с. 140–141]. Проте повністю російська монета за часів І. Скоропадського ще не витіснила іноземну.

В результаті ґрунтовного дослідження проблеми, Л. Мельник дійшов висновку, що те, що

Гетьманщина мала свій бюджет, свою фінансову систему та грошовий обіг (як і власну судову систему), є, як зазначав В. Барвінський, «істотним вираженням державного владарювання». Тому зрозумілі прагнення гетьманства зберегти керівництво фінансовою справою у своїх руках, оскільки підпорядкування її контролю з боку московського уряду засвідчило б про початок падіння внутрішньої самостійності країни. Зовні це виражалося у постійних клопотаннях І. Скоропадського перед царем про збереження старих традиційних «прав і привілеїв Війська Запорозького» (Гетьманщини). В той же час, як бачимо, фінансово-фіскальна система в Гетьманщині була складна, заплутана, а відтак вельми обтяжлива для населення. Як твердив ще у 1925 р. В. Руднів, фінансове управління в Україні «стояло на низькій ступені розвитку і дуже мляво розвивалося», фінанси гетьманського двору і військового скарбу не були чітко розмежовані, посада генерального підскарб'я за І. Скоропадського так і не була заміщена. В полках полковники мали право на свій розсуд збільшувати або й вводити нові збори, безконтрольно розпоряджатися полковим скарбом, зловживаючи своїм становищем, нерідко привласнювали частину коштів тощо. Гетьман І. Скоропадський – консерватор за переконанням, зберігаючи усталені фінансові інститути, не наважувався зробити бодай найменші кроки щодо реформування фінансової системи Гетьманщини. А тим часом в останній період гетьманування І. Скоропадського царизм, проводячи грошову реформу в Росії, прагнув водночас уніфікувати грошовий обіг України і Росії. В Гетьманщині хоч і повільно, але почався процес витіснення з обігу іноземної монети й впровадження російських грошей [8, с. 141].

У 1754 р. було скасовано митний кордон між Гетьманщиною і Російською імперією. Гетьманщина позбулася самостійної митної системи як одного з найважливіших елементів автономії. Невдовзі на всій території Гетьманщини, що опинилася під протекторатом Російської імперії, було встановлено нові соціально-економічні та фінансові порядки. Особливо жорстким до України, порівняно з попередниками, був курс імператриці Катерини II. За її правління ліквідується інститут гетьманства,

на українських теренах за російським зразком створюються Новоросійська, Малоросійська й Слобідсько-Українська губернії, а фінансова система Лівобережної України об'єднується з російською, фінанси українських губерній долучаються до загальноімперських, вводяться нові статті оподаткування. У результаті наступу російського царизму на автономію України та введення губернського адміністративно-територіального поділу замість полково-сотенного, відповідно до «Учреждения о губерниях» 1775 р. в Лівобережній Україні протягом 1782–1783 рр. з'являються спеціальні фінансові установи – казенні палати, а після уніфікації адміністративно-територіального устрою українських земель відповідно до російських у 70–80-х роках XVIII ст. ключовими фігурами на місцях стають губернатори [7, с. 28]. Отже, можна стверджувати, що цими діями царизму національні фінансові традиції українського державотворення було перервано.

Висновки. Стислий історіографічний аналіз досліджень істориків та правознавців свідчить, що науковці намагалися не лише осмислити та узагальнити наявний матеріал з досліджуваної проблеми, а й акцентувати увагу на значенні досвіду національного державотворення козацької доби. Так, наприклад, аналізуючи досвід функціонування фінансової системи за доби Гетьманщини М. Петричук констатує, що її відмінність від попередньої моделі полягала в тому, що за Гетьманщини податкові надходження реалізовувались тепер в основному у вигляді грошей при стягненні не лише з селян, а й з посадових осіб, тобто натуральна форма справляння податків відійшла в минуле. На його думку, доба Гетьманщини дала значний поштовх подальшому державотворенню на теренах України, але процес національного відродження все ж був перерваний, а постійна залежність від інших держав відбивалася на всіх починаннях, в тому

числі неможливістю здійснювати власну фінансову політику [10, с. 271].

Досліджуючи різні аспекти історії розвитку фінансової системи і грошового обігу Гетьманщини науковці все ж основну увагу зосередили на таких питаннях як витоки становлення фінансової системи Гетьманщини; види податків та їх характеристика; основні категорії платників податків та їх внесок у функціонування фінансової системи; особливості фінансової системи міст Гетьманщини та формування міських бюджетів; особливості митної та тарифної політики за доби Гетьманщини; проблема грошового обігу в Україні за козацької державності; політика царизму в фінансовій сфері та ін.

Історіографічний огляд наявного наукового доробку з досліджуваної проблеми дає підстави виокремити такі етапи розвитку фінансової системи і грошового обігу Гетьманщини, як становлення фінансової системи, період повної фінансової автономії Гетьманщини, роки запровадження царизмом різних видів обмежень в фінансовій діяльності гетьманів, період відносного послаблення фінансового контролю з боку царських урядовців в роки гетьманування К. Розумовського, втрата фінансової самостійності Гетьманщини та остаточне поглинання українських теренів Московщиною.

Історичний досвід боротьби українських державників за національну незалежність, у тому числі й фінансову за доби Гетьманщини, як і в інші періоди національного державотворення, свідчить про потенційну масштабність спроб розбудови власної держави за тих часів, надихає сучасне покоління на активізацію дій щодо збереження та зміцнення незалежності України в умовах розв'язаної росією Великої війни, а також показує, що багато аспектів нашого історичного минулого, зокрема й самостійності у фінансовій сфері, ще потребує подальшого глибокого узагальнення та осмислення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голубка С. З історії фінансів української державності від Київської Русі до Гетьманщини. *Незалежний аудитор*. 2014. № 2. С.110–117 ; Калюга Є. Фінансово-господарський контроль в системі управління. К. : Ніка-Центр, 2002. 360 с. ; Савченко Л. Правові проблеми фінансового контролю в Україні : монографія. Ірпінь : Академія ДПС України, 2001. 407 с. ; Юхимчук А. Система фінансового контролю – з глибин історії до наших днів. *Трибуна*. 1999. № 1–2. С. 29–30 та ін.
2. Мельник Л. Г. Політична історія Гетьманщини XV ст. у документах і матеріалах. К. : ІЗМН, 1997. 140 с.
3. Єрмолаєв В. М., Козаченко А. І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.). Харків : Право, 2002. 176 с.

4. Голубка С. М. Особливості формування та функціонування фінансової системи Гетьманщини (середина XVII – перша половина XVIII ст.). *Наукові праці Науково-дослідного фінансового інституту*. 2010. Вип. 4. С.148–155.
5. Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.). К. : Освіта, 1995. 192 с.
6. Утвенко В. В. Фінансова система міст Гетьманату другої половини XVII – початку XVIII ст.). *Наукові праці МАУП*. 2007. Вип. 1. С. 38–42.
7. Орлик В. М. Фіскальний апарат Гетьманщини 1654–1764 рр. *Бористен*. 2010. № 8. С. 25–28.
8. Мельник Л. Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. К. : ІЗМН, 1997. 232 с.
9. Татарова Т. О. Фіскальний контроль на українських землях за часів Гетьманщини (середина XVII ст. – остання третина XVIII ст.). *Юридичний бюлетень*. 2019. Вип. 11. Ч. 1. С. 107–112.
10. Петричук М. В. Генезис розвитку органів державного фінансового контролю в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 270–274.